

- Статията е отпечатана в. сп. Българска реч, г. VII, 2001, кн. 2, с. 32-35 -

- Марияна Витанова -

ЗА КАТЕГОРИЯТА "СТЕПЕН НА ПРИЗНАКА" В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Същността на семантичната категория "степен на признака" в съвременния български език е анализирана подробно от редица наши и чужди езиковеди - Ст. Буров, М. Чоролеева, Ал. Петрова-Вашилевич, Й. Захариева, Х. Ожеховска, И. В. Ревзин и др. Правени са съпоставки и с останалите славянски и балкански езици.

Категорията "степен на признака" е присъща предимно на прилагателните и на част от наречията в българския език. Тя получава езикова реализация на различни равнища - морфологично, словообразователно и синтактично.

Посредством различни наставки и представки може да бъде изменено в някаква степен значението на някои от качествените прилагателни или наречия, като се образуват нови лексеми, напр.:

зелен - зеленикав, въззелен;

син - синкав, възсин;

голям - възголям, преголям, големичък, възголемичък;

тънък - тъничък, тънковат, тънкуляв;

много - множко, премного;

малко - малечко;

рано - прерано, ранко, ранинко, раничко и т.н.

Интензификация на признака е налице и при сложните наречия, образувани от повторение на изходната форма: *бърже-бърже, далек-далек* (Благоевгр.), *зарно-зарно* 'много рано' (Воден.), *йако-йако* (Соф.) и т.н., а също и от едновременната употреба на изходни и умалителни адективни или адвербиални облици - *боса-босанечка, гола-голанечка* (Лом.), *везден-везденчица, санош-саношчица* (Кюстен., Дупниш.) и др.

По-голяма или по-малка степен на признака може да бъде изразена и чрез словосъчетания, образувани от наречия за количество и степен (*много, малко, твърде, доста, йако, мошне, сума, бѣйа, дуп, коджа* и др.) и прилагателно или друго наречие напр. *Товà е билò мнòго напрèш* (Дупниш.); *Бѣл'бил' пèит на бѹката мòшне рàно* (Охрид); *Малко доцна се видофме* (Прилеп.); *фин голà, йако манко* (Лом.) и т.н.

Във всички изброени случаи обаче степента на признака не се съпоставя със същия признак у други обекти. Различната изява на признака в сравняваните обекти се разкрива с помощта на степените за сравнение.

В старобългарския език са съществували специални кратки и разширени форми само за сравнителна степен (напр. *широкъ - ширѣи 'по-широк'*, *ширѣши 'по-широка'*, *шире 'по-широко'*; *добрѣ - добрѣи 'по-добър'*, *добрѣиши 'по-добра'*, *добрѣа~ 'по-добро'*), докато превъзходната степен е била изразявана описателно или чрез прибавяне към синтетичната форма за сравнителна степен на префиксите *прѣ* - *прѣмѣдрѣ* или *наи* - *наипаче*. (Грамматика на старобългарския език. С., 1991, 197-202). Вторият начин е бил характерен главно за наречията. Най-ранните примери за аналитични степени за сравнение са регистрирани още в българските паметници от XII и XIII в. - в Битолски триод (XII в.) и Орбелски триод (XIII в.) (Г. Попов. Към примерите за аналитична сравнителна степен в среднобългарските паметници. *Български език*, 1977, 6, 493-498).

В езикознанието се налага становището, че появата и установяването на аналитичните форми е резултат от взаимните влияния на балканските езици (Ст. Буров. Към характеристиката на категорията степен в българския език. Съпоставително езикознание, 1989, 1, с. 25).

Наследници на старите синтетични форми на степените за сравнение са запазени в съвременния български книжовен език и в диалектите, но като наречия: *боле 'повече, по-хубаво'* < стб. *воле*,

више 'повече, по-много' < стб. *въше*, *уце* 'повече' < стб. *хѡвже*, *мошне*, *бърже*, *далече* и др. Наречието *повече* е хибридна синтетико-аналитична форма от стб. *вѡштѣ*. Стари компаративни форми са и прилагателните *старши*, *младши*, които имат по-ограничена употреба, срв. *старши научен сътрудник*, *младши сержант* (Х. Ожеховска. Тенденции на балканизирани и славянизирани в развоја на системата от форми за степенуване на българския книжовен език. Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, 1979, с. 85).

В днешните български диалекти, както и в книжовния език се употребяват три степени за сравнение - положителна, сравнителна (образувана с частица *по-//пу-*) и превъзходна (с частица *най-//нѣй-//нѣй-*). Степенуването в говорите има някои свои специфични проявения.

Аналитични степени за сравнение се употребяват главно при качествените прилагателни (*пò-убѣѣ*, *пò-длѣчку*, *на̑й-итрѣ*) и при част от наречията - предимно тези, с произход от прилагателни (*пò-рану*, *на̑й-близо*).

В диалектите се срещат степенувани форми и при относителните прилагателни, образувани по моделите на качествените прилагателни имена. Говорещите схващат формите на относителните прилагателни имена като означаващи известни качества, които могат да се степенуват, напр. *Руско на̀праи ед̑н пò-дѣрвен сам̑р. На̀шата љ̀жа љ̀е от пò-к'ерп̑чени т̑̀ле. Н'љ̀н'ото изл̑̀зе на̑й-жил̑̀зно* (М. Виденов. Годечкият говор, 1978, с. 71). Това явление може да се срещне и в разговорния стил на книжовния език.

Една от оригиналните особености на българския език е възможността да се степенуват и форми на глаголи, съществителни имена, местоимения, числителни и адвербиални предложни съчетания, напр. *По-айдук от него нема* (Лом); *Кòлко пò хòдиш*, *пò-добрè* (Драмско); *Нѣй дрѣговам карпуза* (Родопите); *Камийòно пò вòзи тежину̀* (Годеч); *Пò кѣкви хòрѣ си нѣк̑̀пихѣ мист̑̀а, чи тòй ли дѣ си ни купи* (В. Търново); *Пò оная неделя ми дòйде хабер*; *Пò човек*; *Изсили се най-п̀рво*

арапче, на пресече капе на буйруци (Бистрица, Дупниш.). Явлението е отбелязано още в румънски език и в някои украински диалекти, но не се среща в останалите славянски езици (М. Чоролеева. Изразяване на семантичната категория "степен" при глаголи и съществителни имена в съвременния български книжовен език на фона на другите славянски езици. Славистичен сборник, 1985, с. 94).

Степени за сравнение имат и някои наречия, които са производни от съществителни имена, напр. наречията за време - *пò-за̀утре, пò-за̀утрешик, пò-за̀фчера, пò-до̀година, пò-нѐкни* и т.н. Сравнителната степен изразява един момент (ден, година и т.н.) хронологически преди или след означавания с положително наречие момент. Частицата за сравнителна степен в разгледаните примери се доближава до словообразователните елементи, подобно на предлозите при формално-смысловото лексикализиране. В диалектите са регистрирани случаи на повторно степенуване на сравнителната степен, която се схваща като ново наречие, срв. *пò-пòлани - Тфа̀ ста̀на пò-пòлани* (Шумнене, Тетевен.).

В отделни български говори се открива едновременна употреба на частиците за сравнителна и превъзходна степен, определяна и като четвърта степен (Й. Иванов. Български преселнически говори, 1977, с. 158) - *най-по-добрата, най-по-длъгата, най-по-голёмата, най-по-мун'авата* (Говедарци, Самоков.); *Най-по-арно си беше там* (Караджово, Сяр.); *И нъ бат'ъ си думъши: браино ле, братец, най-по-стар* (Жеравна, Котел.); *понайвише - Чик, свèкърво, чик да се бòриме, која вèше, кòйа по̀найвише* (Галичник) и др. В тези случаи признакът се проявява в най-високата възможна степен. Подобна употреба е налице и в заглавието на популярното телевизионно предаване "Кой е по-по-най".

За разлика от книжовния език, където мястото на частиците *по* и *най* е винаги пред формата на прилагателното, в диалектите са регистрирани примери и с постпозиция - *Т'а̀ е ста̀ръ пò ут нàштъ ба̀бъ* (Т. Бояджиев. Говорът на с. Съчанли, Гюмюрджинско, 1972, с. 101).

Не винаги градантите *по-* и *най-* са в непосредствено съседство до позитивните облици. Те могат да бъдат разделени чрез предлози, местоимения и др. - *Пò към куйèту ти тèгли сърцè; Пò към врътатъ; Пò с вримè дъ тръгним; Пò зъ в'арвъни й чи шъ дòдът* (В. Търн.); *Пò ми се едè* (Лом.); *Най му харèсва да чътè* (Банат). Явлението се среща и в разговорната реч.

Запазените в диалектите падежни форми на качествените прилагателни имена също могат да се степенуват, напр. *Йà чъ найдъм едногà пò-добрòга човèка. Ка кликнùли и най-голèмъного брата и най-голèмъну сèстру Чъ си нъпраем по-жълту фънèлу* (М. Младенов. *Говорът на Ново село, Видинско*, 1969, с. 66).

В източните български диалекти сравнителната степен на прилагателните, означаващи възраст и размер, може да бъде изразена и без частица *по*, но в задължителна конструкция от предлога *от* и съществително или местоимение, напр. *Тòй бèше вèзрасен ут татка* (М. Търн.); *Тòй ут мène стар. Тòва дèрво кдè от нèга висòко* (Хасков.); *Ут мене три гудини малкъ* (Димотиш.). Този компаративен модел се среща и в гръцките говори, което говори за балканско влияние.

Отбелязани са и случаи на изпускане на градант *по-*, когато пред сравнителната степен стои подчертаващо наречие *оште* - *Ут свà оште ùбу ккò шèтъш; Ут нèйъ оште гул'амъ дè сь найш* (Т. Бояджиев, *Говорът на село Съчанли, Гюмюрджинско*, 1972, с. 101).

В някои тракийски говори превъзходна степен може да се образува и с помощта на други частици, предимно от чужд произход (*баш*, *ин*), напр. *Рèкъл на баш гулèмийът. Тì зè баш ùбуту. Тì вати пък баш слèстуту йàгне* (Съчанли, Гюмюрдж. - Т.Бояджиев, 1972, с. 101); *Твà й ìн-мъчно. Мòйа брат бил ìн-гол'ам. Ин-лèсно* (Хасков.) и др.

В съвременния български език и в диалектите е налице една тенденция за десемантизиране и лексикализиране на степените за сравнение при някои значения на наречията. Така например

обликът *по-рано* в определен контекст е с компаративно значение, а в друг означава 'в миналото, едно време' - *По̀-ра̀но на сѐлски дарàк си вла̀чеоме в̀лната* (Марково, Шумен.); *По̀-ра̀ну г̀ужд̀хъ н̀ к̀чет̀т̀ буд̀на̀р н̀ г̀лк̀ти* (Русаля, В. Търн.); *Ра̀фий̀т̀ по̀-ра̀ну с̀ д̀ста̀в̀ши ут чуж̀б̀н̀* (Слатина, Ловеш.) и др.

Десемантизираните степени за сравнение, които се схващат като отделни адвербиални облици, могат да послужат за образуване на нови наречия с помощта на предлози, срв. *исп̀орано* 'от преди' (Сухиндол, В. Търн.).

Подобен семантичен процес е протекъл и при старите компаративи *више*, *боле* и т.н., които днес, както вече беше посочено, са наречия и могат да се степенуват - *по-више*, *най-више* (Банат) и др.

В говора на врачанското село Кален пък е регистрирана една друга иновация при степенуването - стремеж към семантично преразпределение на съществуващите адвербиални облици с общ произход и специализирането им в положителна, сравнителна и превъзходна степен, срв. *горе* - *горце* 'по-горе' - *горий* 'най-горе'. (Хр. Маринска. Говорът на с. Кален, Врачанско, ръкопис). Налице е един нов своеобразен синтетизъм.